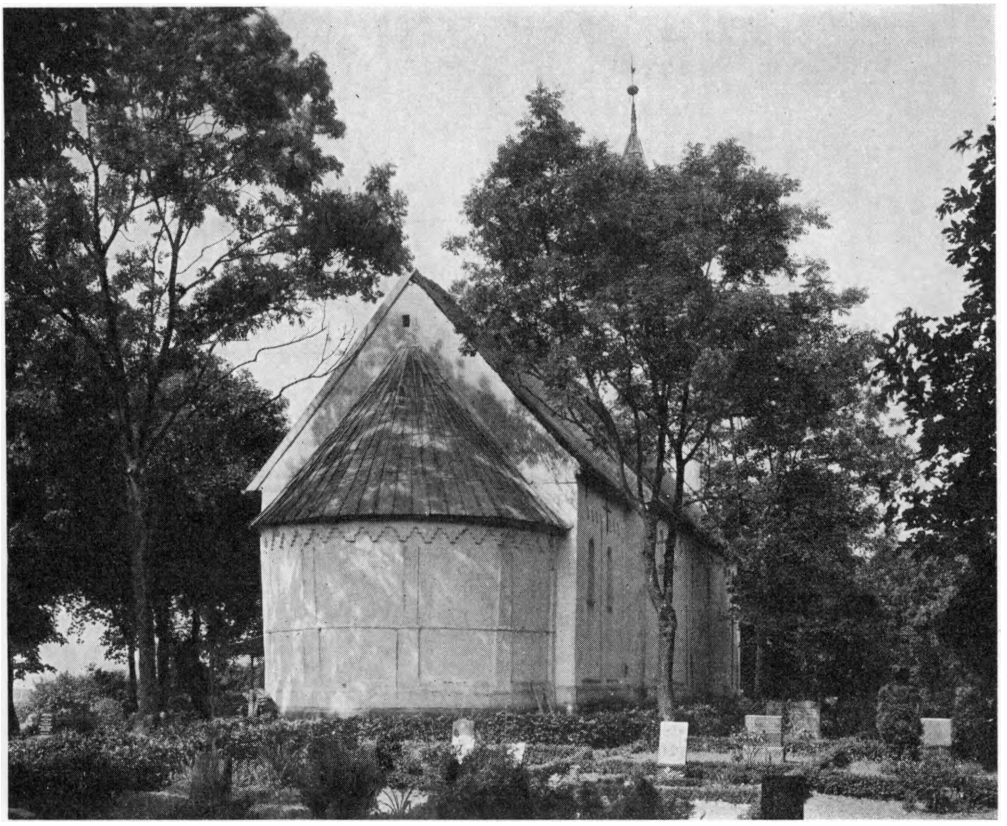

Fig. 1. Spandet. Ydre, set fra øst. El. M. 1953

SPANDET KIRKE

HVIDING HERRED

Kirken skal ifølge præsteindb. 1768 have været viet *S. Jakob*[1]. Indtil 1323 synes menigheden at have siddet inde med patronatsretten. Dette år overdrog Ribebispen med sognefolkenes samtykke kirken til Løgumkloster, da den havde så ringe en indkomst, at den ikke kunde føde en sognepræst[2]. Cathedraticumafgiften udgjorde 4 skilling engelsk, og på reformationstiden betaltes 4 sk. eng. i procuratio (jfr. Højer p. 1025). Kirken, der forblev under Løgumkloster til reformationen[3], kom derpå under landsherren, fra 1544 hertug Hans[4], og var indtil 1630 annekteret Højrup[5]. Efter hertugens død 1580 kom kirken under kongen, som siden besatte kaldet umiddelbart gennem danske kancelli. Kirken er nu selvejende. Om skole i våbenhuset, se p. 1186.

Sagnet fortæller, at en sten på Skovhale mark er kastet efter Spandet kirke fra Hviding, hvor de intet tårn havde[6]. — Ifølge et andet sagn boede Sorteplov på en gård (nu voldsted) syd for Fjersted, og på Spandetgård, hvis voldsted er sløjfet, men endnu vistes 1921; herhen flygtede han efter drabet på Erik Emune. Han havde en underjordisk gang mellem de to gårde og desuden fra Spandetgård til Spandet kirke[7]. Angående sagnet: »Det går an, sagde æ Spandet præst«, se under præsterækketavlen p. 1191 med note 21.

Kirken ligger ca. 1 km fra landsbyen, på en bakke, hvorfra der er vid udsigt; kirkegården, der falder terrasseformet mod en stor udvidelse i syd, er hegnet med beplantede diger af større og mindre, overvejende rå kampesten. I vest er der køreport og låge, til de tre andre sider kun låger, alle med jernfløje (i nord dog træ) mellem granitstolper, af hvilke de østre og vestre har eller har haft stenkugler. Kirkegårds-»stetterne« var 1826 så forfaldne, at de ikke kunde repareres[8]. 1767 havde degnen »kålgård« på kirkegården[9] (sml. skole p. 1186).

Kirken består af apsis, kor og skib fra senromansk tid samt sengotisk tårn i vest; et våbenhus i syd er nedrevet. Orienteringen har afvigelse til syd.

Den senromanske bygning, hvis skib antagelig er lidt yngre end de to østre afsnit, er opført af *rhinsk tuf, munkesten* og en del *granitkvadre;* det sidstnævnte materiale er dels benyttet til dobbeltsoklen, dels til de to—tre nederste skifter indvendig i koret og i skibets østre del. Tuf er næsten enerådende i apsis, kor og triumfmur, mens munkesten optræder i apsidens murkrone samt i skibets langmure og vestgavl (24,5—25 × 11,5—12 × 7,5—8 cm; 10 skifter = 88—90 cm; i vestre taggavl er de tilsvarende mål 25—26 × 10,5—11 × 7,5 cm; 85—86 cm). Urørt tufmurværk ses i korets østmur, over apsishvælvingen, hvor de små, kvaderhugne sten (lidt over munkestensformat) er formuret i jævne skifter på 8—10 cm.s tykkelse; den synlige del af apsisbuen er af smukt kiledannede sten og de glatte fuger skråt indtrykkede. En lignende murbehandling ses på korets overvægge, der indtil et skifte under murkronen bærer et tyndt, næsten glittet og formentlig oprindeligt pudslag. I skibets vestre taggavl er teglstenene lagt i regelmæssigt munkeskifte; den stærkt forvitrede gavl har hist og her rester af et tyndt pudslag med hvidtekalk. Murhøjden på kor og skib er ca. 475 cm over den 90 cm høje, dobbelte hulkantsokkel (p. 1132, fig. 11).

Alle tre bygningsafsnit prydes af liséndelte blændinger med skrå sål og forskelligartede afslutninger. Den femdelte apsis brydes i cirka halv højde af en vandretløbende rundstav (sml. Brøns p. 1218), der er forkrøbbet om lisenerne, og over hvilken disses bredde formindskes (fra 45 til 30 cm), indtil de i en højde af 165 cm over rundstaven standser brat. I denne højde ender tuf murværket, og apsidens trappefrise, der er uden sammenhæng med liséndelingen, men sikkert oprindelig, er helt af munkesten. Hver af korets langmure har to blændinger, de nordre med fire rundbuer over tufstenskonsoller med to rundstave, de søndre med krydsende rundbuer. Af skibets langmure har den nordre fire uens brede, den søndre fem blændingsfelter; sydmuren er stærkt ommuret, men det er tydeligt, at den østligste har været afsluttet med krydsende rundbuer ligesom på korets sydmur. Den følgende blændingsafslutning er helt ødelagt, men de tre sidste har ligesom de fire nordblændinger en afslutning med enkelte rundbuer over glatte eller profilerede konsoller. Lisenen mellem de to vestre blændinger i skibets mure er meget brede, og her sidder de rundbuede, nu til-

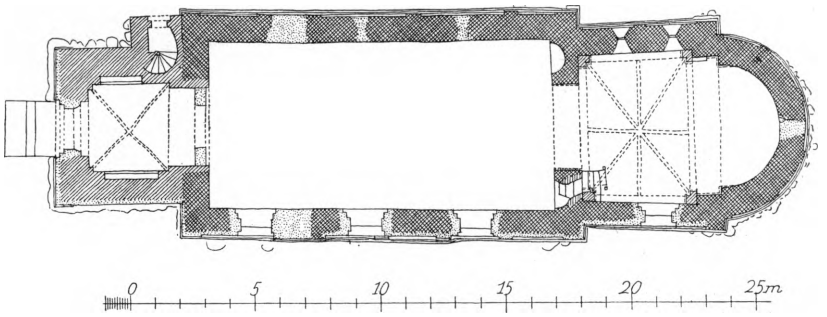

Fig. 2. Spandet. Plan. 1:300. Målt af H. H. Olrik 1956.

murede døre, der vistnok begge bryder det øverste sokkelskifte; højden er ca. 245 cm og bredden så stor, at der må have været en bred, udvendig fals; materialet i karme og stik er munkesten og tuf. Norddørens lisén har et savskifte i højde med blændingernes rundbuefriser. I apsiden spores der et østvindue (indv. mål ca. 120 × 90 cm., højde over gulv 150), og korets nordmur har to vinduer, begge i brug, men tilmuret forneden i lysningen og udvidet foroven (indv. mål 170 × 82 cm, udv. 150 × 80; sålens højde over soklen knap 2 m). Skibets nordmur viser spor af to vinduer.

Indre. Apsiden har samtidigt halvkuppelhvælv af tuf; den noget trykkede apsisbue er falset og forsynet med 18 cm høje, profilerede kragbånd (stærkt overpudset, men vistnok sammensat af skråkant over to rundstave, den øvre med rille). Forneden i muren, under vinduet er der en lille trælem, som dækker over en *piscina,* et lille afløb med blyrør, der er ført skråt nedad i murlivet. Den høje triumfbue har hulkantet granitsokkel og 5 cm høje, forskelligt udformede kragbånd af tuf, den nordre vistnok med hulkant, hvorimod den søndre, der støttes af otte kvartrunde, 5 cm høje konsoller, synes sammensat af to rundstave. Buen flankeres af godt to meter høje, halvcirkulære *sidealternicher,* hvis sål er hævet en god meter over gulvet; den søndre nu gennembrudt af prædikestolsopgangen. Skibet og til dels koret har bevaret de romanske loftsbjælker (sml. p. 1186).

Ændringer og tilføjelser. Koret har sengotisk, ottedelt *hvælv,* som hviler på falsede hjørnepiller med profilerede kragbånd (to rundstave), helstens skjoldbuer og kvartstens kapper med firkantede trækhuller.

Tårnet af Tørninglen-type, som er af munkesten i munkeskifte (med ridsefuge) over en syld af flade kampesten og med enkelte granitkvadre, er næsten fornyet i syd og vest. Tårnrummet åbner sig mod skibet med en stor, spidsbuet arkade gennem gavlmuren, som er forstærket ved påmuring; i de frie mure er der spidse, skjoldbuelignende spareblændinger (sålen hævet 50 cm over gulv), af hvilke den nordre af hensyn til trappen er ret smal; rummet har krydshvælv med kvartstens ribber og runde trækhuller af munketegl. Trappen har fladbuet

underdør i spidst spejl med kvartstensstik[10], 8 cm tyk, rund spindel og fladbuet, falset overdør. Det høje mellemstokværk med nyere dør til skibets loft har i nord een, til de tre andre sider to høje, fladbuedespareblændinger, hvoraf de to i sydvest er tilmuret i 1600-tallet(?). Klokkestokværket har i øst een, til de andre sider to fladbuede, falsede glamhuller og radiært stillede bomhuller. Blændingsudsmykningen på de fire taggavle er af den vanlige Tørninglen-type. Talrige jernankre, et par med 1744 (sml. mindetavle p. 1192) og 1816, stammer fra de evindelige tårnreparationer, af hvilke den ældst belagte fandt sted 1621[11]. Tårnrummet indrettedes 1878 til våbenhus, og fra den tid stammer vestportalen[12].

Et formentlig middelalderligt †*våbenhus* foran skibets syddør, omtalt som brøstfældigt 1693[13], og antagelig nedrevet 1878 (sml. tårn), har efterladt et tagspor, der viser, at rygningen nåede skibets tagskæg. En skorsten, som blev opmuret 1693, var sikkert til brug for *skolen,* som i alt fald havde til huse her mellem 1695[13] og 1711 (rtk.), da manglen på loft omtales, et forhold, som blev rettet året efter[11]. »Det Skoele-Huus«, der 1767[9] stod på kirkegården[13a], var formentlig en fritliggende afløser af våbenhus-skolen.

Tagværker og bjælkelag er af eg og samtidig med de respektive bygningsafsnit, over kor og skib af type og udformning som Roager (p. 1171, fig. 4 c), men ændret; de lange, skrå spærstivere er afløst af korte, lige samt hanebånd, en ændring, der for korets vedkommende skete ved hvælvslagningen, da bjælkerne blev delvis bortsavet. Apsiden, hvis plankespær er samlet på den spinkle konges »krone«, har rektangulær murrem, de andre femsidet. Spirkonstruktionen, af Tørninglen-type (sml. Ballum, Tønder amt), er spinkel, med affaset konge og to stjerner.

Kirken står hvidkalket, men apsiden bærer teglstensrøde farvespor; korets og skibets[14] nordsider har siden midten af 1800'rne[15] haft skifertag, resten har bly; (spiret, der også en tid havde skifer, blev atter blytækt 1953. Korets trævinduer og skibets jernvinduer stammer sikkert fra restaureringen 1878[11] ligesom tårnarkadens lukkemur, mens skibets enkle, kassetterede fyrreloft, malet i rødt, grønt og gråt, stammer fra 1845[13]; 1711 lå loftet på bjælkernes overside (rtk.). Trægulv i kor og skib, cement i apsis og gule lerfliser i tårnet; under prædikestolen et stykke ældre gulv af kamp og røde munkesten.

Spirets *vindfløj* har stor kugle og »springende« hane af kobber; en ældre blæste ned 1697 og gik itu[13].

INVENTAR

Inventaret præges af en gennemgribende istandsættelse 1944, ved hvilken lejlighed ældre farver fremkaldtes og restaureredes af P. Kr. Andersen, mens nogle inventarstykker nymaledes.

Fig. 3. Spandet. Indre, set mod øst. P. Kr. Andersen 1944

Alterbordet er vistnok af munkesten, men pudset og til dels dækket af et *alterpanel,* på hvis forside er malet Frederik V.s kronede spejlmonogram mellem palmegrene.

†*Alterklæde,* rødt, nævnt i inventariet 1656[11].

Altertavlen (sml. fig. 3) er fra 1754 (jfr. nedenfor samt mindetavle p. 1191 f.), en efterligning i fyr af Vardesnedkeren Jens Olufsens 100 år ældre altertavler (sml. Gram og Bevtoft, Haderslev amt p. 796, 894). Spandet-tavlen er nærmest beslægtet med tavlen i den nærliggende Seem kirke (Ribe amt), der formentlig har været det direkte forbillede, og ligesom denne (jfr. også Bevtoft) har Spandet-tavlen fundet anvendelse for figurerne fra den gotiske tavle, den har afløst, og ligesom denne har den fladbuede sidefelter og topfelt med tvillingrundbuer.

De 11 gotiske figurer, fra sidste halvdel af 1400'rne, og formentlig fra samme værksted som figurerne i Aller (Haderslev amt p. 266), Øster Højst (Slogs hrd.) m. fl., forestiller apostle, den 12te Johannes døberen (der sammen med Matthæus flankerer topfeltet). Både Peder (fig. 5) og Johannes (fig. 4) (foran storvingerne) svarer nøje til de samme apostle i de to førnævnte tavler. Figurerne er ca. 62 cm høje, Matthias og Bartholomæus (på topstykket) noget beskåret, Døberen og Matthæus lidt mindre end de øvrige. I den brudte storfrise er malet: »Hoc Altare de Novo Exstructum — et pictum est Anno Christi MDCCLIV« (»dette alter er af nyt opbygget og malet i Kristi år 1754«). I storfeltet ses nadveren, i sidefelterne bønnen i Gethsemane og Kristus på korset mellem Maria og Johannes, i topfeltet opstandelsen og i gavlfeltet himmelfarten. Under malerierne er der skriftsteder med gylden fraktur. Ved istandsættelsen 1944 fremdroges de brogede farver fra 1754 under yngre hvide og grå farvelag.

†*Altertavle*. 1754 solgte kirken noget af den gamle tavle for otte mark[11]. Det har sikkert været rammeværk m.m. af den gotiske tavle, hvorfra de figurer, som pryder den nuværende søjletavle, stammer, ligesom en Marias himmelkroning (fig. 7), gjort efter samme forlæg, men ikke af samme hånd som himmelkroningen i Aller. Figurgruppen, der måler 53 cm, restaureredes 1911 sammen med de to nedennævnte helgeninder af Wilh. Jensen, Garding[16], der tilsatte fodstykket; farver fra 1944.

Fra en †*sidealtertavle,* begyndelsen af 1500'rne, stammer to, af Wilh. Jensen[17], stærkt forvanskede helgenindefigurer med ejendommelige hovedbeklædninger, bog i venstre og henholdsvis tårn (Barbaras attribut) og palmegren i højre hånd. Ifølge Haupt har begge figurer turban, og den ene, med et lam, forestillede *S. Agnes*. Figurerne, der ikke er hulede på bagsiden, er af blødt træ og måler ca. 63 cm uden de nye fodstykker; farver fra 1944.

Altersølv. Kalk, 1713, nøje svarende til Skærbæks og med samme stempel, for Henrich Bøtticher, Ribe (Bøje p. 357) samt Ribe bymærke; på foden graveret: »Rasmus Hansen Kersing Ao 1713 (sml. gravsten nr. 1). *Disk* med (fliget) cirkelkors og Jesumonogram i cirkel, ligeledes svarende til Skærbæks, men stemplet CL (skønskriftsbogstaver) i oval, måske for Carl Lorentzen, Tønder (jfr. Bøje p. 414). *Oblatæske* af plet. *Vinflaske,* skænket 1857 af P. Pedersen Torp i Spandet.

Sygekalk, skænket 1848 af L. M. Hans D[atter] til minde om hendes mand H. P. Lund. Rund profilfod, trinde skaftled, lille, fladtrykt knop og ret højt bæger med underside af tætsiddende, smalle vulster. Slidt mestermærke for Joh. Rühle, Ribe (Bøje 2480). Samtidig, glat *disk,* stemplet med sammenskrevet HR, ligeledes for Rühle (Bøje 2481). *Oblatæske* af plet.

Alterstager o. 1625—50, svarende til Toftlund (Haderslev amt p. 836). Ifølge regnskaberne 1706[11] »gøres« der i Flensborg på kirkens bekostning et par »fuldkomen« messinglysestager, som altid skal stå på alteret, for 24 mark. Hvis det

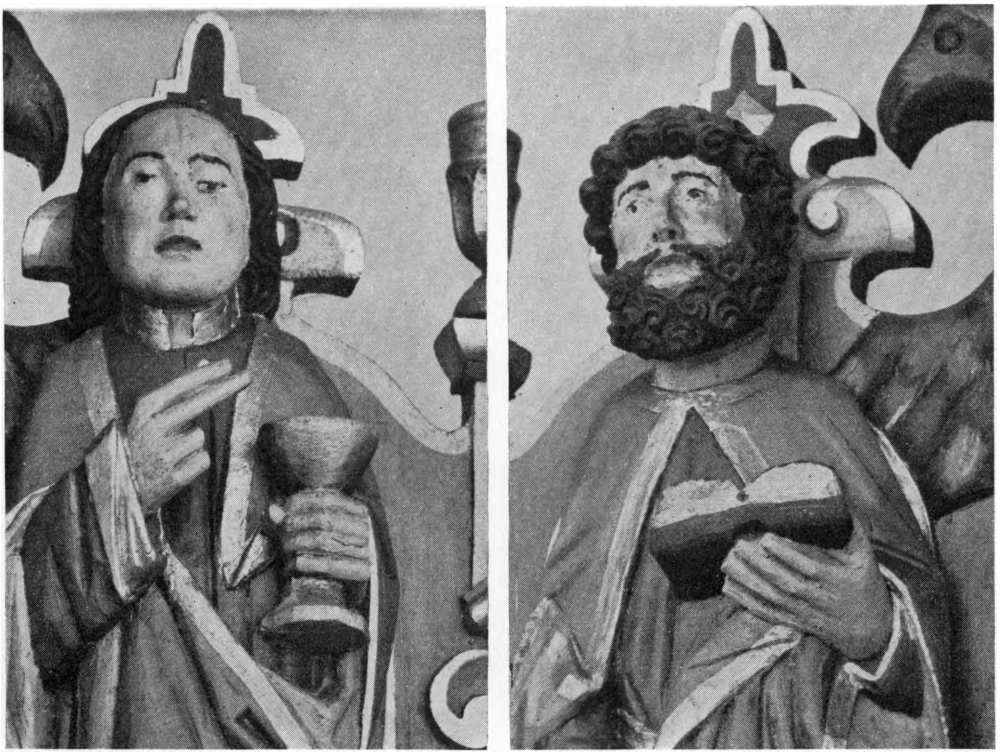

Fig. 4—5. Spandet. Apostelfigurer fra gotisk †altertavle (p. 1188). E. M. 1953

drejer sig om kirkens nuværende stager, må de være købt »brugt«. 1776 nævnes et par forgyldte træstager[18].

Kandelabre (fig. 8), se prædikestol p. 1190.

Messeklokke[19], sengotisk, skriftløs. I korets ankerbjælke.

Piscina, se p. 1185.

Alterskranke o. 1860—75, halvrund, med støbejernsbalustre af den i landsdelen almindelige type, med akantusblade.

Døbefont, senromansk, af granit, tilhørende den lille gruppe vestslesvigske løvefonte (jfr. Rejsby p. 1160 og Hostrup, Slogs hrd.). Den lave kumme, der er af sortagtig granit, måler 80 cm i tvm. Mellem dens fire fremspringende hoveder er der mod nord to løver, mod vest og syd drage og grif, mod øst to drager; herunder et bælte med en dobbelt bølgeranke. Foden er af rødlig granit; på dens øvre skråkant er der to fremspringende mandshoveder på tynd hals over en lilje, hvert, på den lodrette side, flankeret af løve og drage, de første med halerne over ryggen (Mackeprang: Døbefonte p. 286).

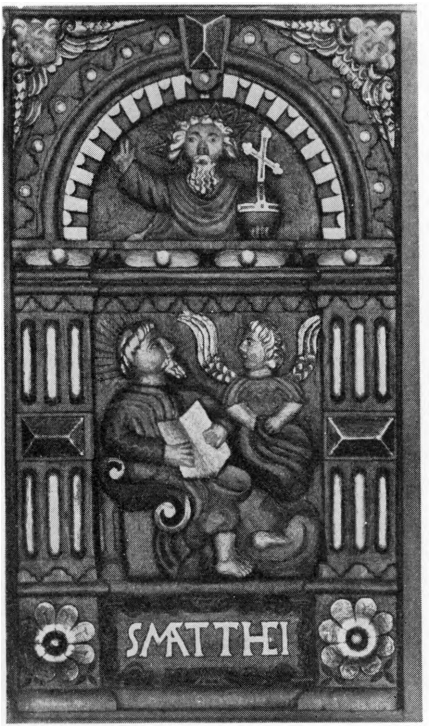
Dåbsfad fra 1600'rne, af messing, 30 cm i tvm., med drevne halvrosetter på kanten, og i bunden om en helroset; på kanten mellemfaldende hjerter. Muligvis hjemligt arbejde (Ribe?, sml. Torsted, D. K. Tisted p. 401 fig. 7).

Korbuekrucifiks (sml. fig. 3), sengotisk, o. 1475. Den udmærket skårne figur, der er godt 90 cm høj, har ret dybt sænket hoved ligesom Skast-Brede-gruppen. med hvilken også den usymmetriske armstilling og den særlige fremhævning af venstre skulders muskulatur og halssenerne er beslægtet; også den anatomisk korrekte krop og benstillingen er fælles for de to grupper; men hår- og skægbehandlingen på Spandet-krucifikset er afvigende, lidt mere alderdomligt, velfriseret, ligesom lændeklædets folder og de krumme fingre også er anderledes. Sandsynligvis har der foreligget fælles forlæg. Fra en bølgerillet stængel langs korsarmene skyder (fornyede) korsblade frem. 1944 fjernedes en gråhvid farve, og en 1700-tals farvegivning fremkaldtes; den suppleredes med guld og med indskrifter i de runde evangelistfelter. Korsbladene rekonstrueredes dels efter rester dels efter blade på krucifikset i Ubjærg (Tønder-Højer-Lø hrd.). Over korbuen.

†*Processionskrucifiks*. Ifølge Haupt fandtes et 40 cm højt 1300-tals krucifiks uden arme, »verkrümmt, am Kreuz Kreise«; det har sandsynligvis været af Kammin-type (sml. Vilstrup, Haderslev amt p. 386; fig. 12).

Prædikestol (sml. fig. 3) i landlig senrenæssance, med reliefskåret årstal 1640 på himmelen. Arbejdet skyldes formentlig en lokal snedker, og beslægtede stole findes ikke i landsdelen. Stolen er på fire fag med siddende evangelister i portalfelterne og i bueslaget over æggestavgesimsen Kristus (eller Gudfader) med verdenskuglen (fig. 6). Søjlerne på hjørnerne har beslagværksprydbælter og hjemmelavede kapitæler. I postament- og frisefelter bibelcitater med reliefversaler. Svungen underbaldakin. Opgang gennem triumfmuren. Ved opgangen står to snoede søjler med ottesidet, gotisk profilbase og stor jernpig foroven, der nu bærer trækugler. Det er kirkens gamle *kandelabre* (fig. 8), 127 cm høje, af eg, nu ferniserede. Den polygonale himmel har hænge- og topstykker med spir; på de to årstallet og C 4. I frisen psal. 38. 1944 fjernedes »et gråt lag med lidt farve hist og her«, og den oprindelige, partielle, brogede staffering fremkaldtes, forgyldning og sølvlasur fornyedes; på underbaldakinen og på lydhimmelens loft fremkom gode mauresker i brun farve. På lydhimmmelen en versalindskrift: »Haffver E. oc W. Christian Rantzow til Bredenborch forerit til denne Predichstol 10 Rix Daller«.

Stoleværket er, hvad angår de til Roager (p. 1178) og Brøns (p. 1234) svarende gavle, fra 1700'rne. Dørene har lavt topstykke med hjerteudskæring og een stor, svejfet fylding. 1700 arbejdede en snedker i 14 dage på stolene, gjorde nogle nye, reparerede andre[13]. Den østligste dør mod syd bærer et monogram (CPH?) og årstallet 1701 i relief. 1720 arbejdede en snedker i fire dage ved stolene, hvor nogle fornyedes, andre repareredes[11]. 1769 gav Hans Jensen, snedker i Vodder, tilbud på stolene[20], der dog først blev lavet 1778[13]. Sekundære farver.

E. M. 1953

E. M. 1953

Fig. 6—7. Spandet. 6. Prædikestolsfelt (p. 1190). 7. Marias himmelkroning (p. 1188).

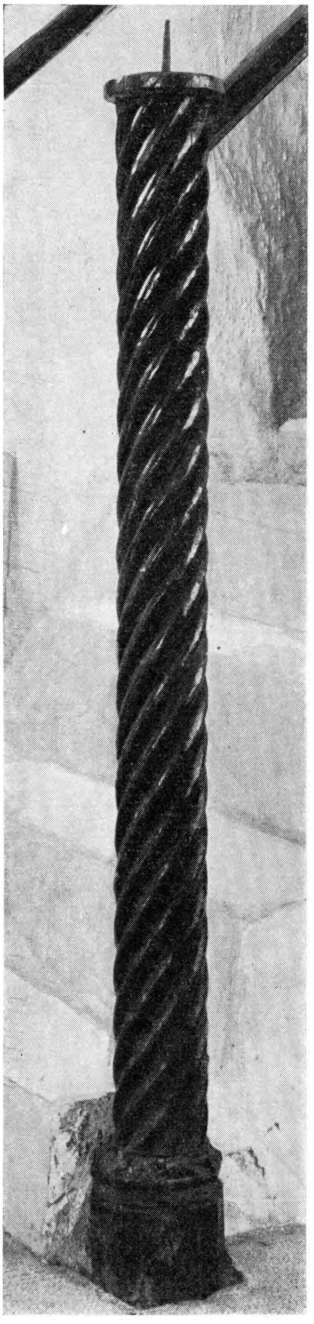
* *Pengebøsse- eller blok,* fra 1600'rnes første del, kun 28 cm høj, jernbundet, med bærehank af jern og stor, kartouchefliget lås. I Tønder kirkemuseum.

To *salmenummertavler,* nygotiske, til skydenumre.

Tre *præsterækketavler,* den ældste 1754, opsat af sognepræsten (præsteindb.), med halvrundt, forkrøbbet topstykke (ramme som mindetavlen) og hvidmalet kursiv på latin, begyndende: »Da Hoyrup og Spandeth sogne fordum var forenede«, hvorefter følger fem præster, endende med Chr. Andr. Klyne, under hvem sogneadskillelsen formodes at have fundet sted 1630. Nr. 4 af de »fælles« præster er »Dn. Ianus /: Hr. Iens: / Petri Möllerus Ripensis« med tilføjelsen: »Det gaar an etc.«[21] På skibets nordvæg, flankeret af to yngre tavler.

Maleri 1910, af Luther, olie på lærred, kopi efter Lucas Cranach. På skibets nordvæg.

Mindetavle, sort, i enkel profilramme, foroven tresidet afsluttet, med hvid fraktur: »Denne Tavle er Ao 1754 paa Kirckens Bekostning opreist. Hvorpaa er tegnet, Hvad en Hver frivilligen Haver givet til Spandet Kirckes Reparation og Prydelse... Ao 1747 gav ærlige og Gudfrygtige Piige Johanna Niels Daatter[22] af Spandet frivilligen til Kircken 100 Rixdaler, saa og 10 Rixdaler til de fattige i Sognet, samt noget andet til Kirckens Prydelse, Hvilket Capital til deels er

El. M. 1957

Fig 8.
Spandet. Kandelaber (p. 1190).

anvendt til det 1754 Nye Opbygde og formalede Altere. Ao 1744 da den Store Reparation skeede udvortes paa Kirckens Bygning, have frivilligen af Sognet dertil givet og Offret som følger« [59 bidragydere opregnes]. Sortmalet. På korets sydvæg.

Klokke, 1890, af støbestål, fra Bochumer Verein. Den tidligere †*klokke* var omstøbt 1769 hos Beseler, Rendsborg[13]. Messeklokke, se p. 1189.

GRAVMINDER

Gravsten. 1) O. 1727. Rasmus Hansøn Kiersing, f. Ribe 9. sept. 1663, kaldet 1689 til Spandeth, død der 23. juni 1723, og hustru Giertrud Pedersdaat. Hygum, f. Hygum præstegård 25. febr. 1665, først ægtegiven 1685 til Hans Eltang i Spandeth i 3 år (ingen børn), siden ovennævntes tro ægtefælle i 34 år (fire sønner, fire døtre; to sønner og alle døtrene døde spæde), enke i fire år, d. 30. juni 1727 i sit alders 62 ⅓ år. Manende vers. Rødlig kalksten, 196 × 121 cm, med reliefversaler i oval, der fylder hele fladen; i sviklerne store tulipaner og vindrueklaser, i retkantede indsnit forneden timeglas samt krone over knogler. I tårnrummets nordvæg.

2) O. 1750. »[Herredsfoged i] Hvidding Herred ... Iver Martini[23], fød i Horns H... studerede til Kiel, var ... i Huset i Haders[lev] ... i Spandeth ... 56(?) Aar og 10 M...« Ølandsk kalksten, 173 × 114 cm, med slidte reliefversaler i et øvre og nedre skriftfelt, adskilt af trekvartfigur af Justitia med sværd og vægtskål, flankeret af storakantus. I tårnrummets sydvæg.

Kirkegårdsmonumenter. Smedejernskors, spinkelt, med bøjler mellem de tilspidsede korsarme og på stangens sider (den ene borte). Kirkegårdens nordøsthjørne.

KILDER OG HENVISNINGER

LA. *Åbenrå. Spandet præstearkiv:* Ca 1607—1899. Kirkens regnskabsbog. — Ba 1832—1845. Liber daticus. — *Tørninglen provstearkiv:* 1874—1909. Sager ang. de enkelte sogne. — Se i øvrigt arkivalier for Tørninglen provsti i almindelighed p. 931. — Præsteindberetninger til O. Worm 1638 (O. Nielsen, i Danske Saml. 2. rk. IV, 119) og fra A. Jacobsen Boysen 25. marts 1768 (LA. Åbenrå. Ribe bispearkiv: præsteindb. 1693—1769). — Chronik der Kirchengemeinde Spandet (ved embedet). — Kirkeklokkecirkulære af 1918 (NM). — Museumsindberetninger af S. A. Claudi-Hansen o. 1910, Niels Termansen 1926 (inventar), Peter Kr. Andersen 1942 (forundersøgelse af inventar) og 1944 (istandsættelse af inventar). — Undersøgelse og beskrivelse ved Elna Møller, Erik Moltke og Jan Steenberg 1953.

Haupt I, 421 f. — J. Helms: Danske Tufstens-Kirker, 1894, p. 84—86.

[1] Præsten skriver: » .. saavidt jeg ved, St. Jacobs Kirke«. [2] Dipl. Dan. 2. rk. IX, nr. 75; jfr. SJyAarb. 1945, p. 77. [3] Jfr. pavelig stadfæstelse af klostrets privilegier 18. dec. 1447 (Acta pontificum danica nr. 1892); det har næppe relation til kirkelige forhold, når det ved hertug Valdemars pantsættelse af sognene Spandet, Vodder og Arrild 1351 hedder »vore sogne« (parocchias nostras), repertorium 17. april 1351, jfr. 24. juni 1400. [4] Se Kirkehist. Saml. 3. rk. I, 738 og SJyAarb. 1925, p. 83. [5] SJyAarb. 1913, p. 94 f. og Ny Kirkehist. Saml. VI, 551. [6] Optegnelser i Dansk Folkemindesaml., jfr. Danske Sagn III, 1931, p. 33. [7] Trap p. 294; jfr. også meddelelse fra museumsleder Lund, Haderslev, i Nationalmuseet. [8] LA. Viborg. Ribe bispearkiv: bispesager. Indkomne breve fra Ribe amts sdr. provsti 1813—65. [9] Ifølge rgsk. var der til degnen udlagt »en liden Krog paa Kirke-Gaarden til en Kaal-Gaard hvor der ingen Begravelser er eller bliver«. — LA. Åbenrå. Haderslev amtsarkiv: Tørninglens provstisager 1773—1856.
[10] Ifølge Trap: Slesvig p. 87 var stikstenene tidligere glaseret, vekslende i sort og rødt.
[11] LA. Åbenrå. Spandet præstearkiv: Ca 1607—1899. [12] LA. Åbenrå. Tørninglen provstearkiv: visitatsberetninger 1874—90. [13] LA. Åbenrå. Ribe bispearkiv: arkidiakonatets kirkergsk. f. Tørninglen 1689—1863. [13 a] Ifølge præsteindb. 1768 var der »for en 15 Aar siden« bygget et skolehus nordøst for kirkegården. [14]1711 var seks fag af skibets nordside, nær tårnet, tækket med fyrrebrædder (rtk.), der 1768 var malet med blyfarve (præsteindb.). [15] LA. Åbenrå. Ribe bispearkiv: bispesager. Indkomne breve fra Tørninglen 1829—64 (notits under 1859). [16] Landesamt für Denkmalpflege Schleswig-Holstein. [17] R. Haupt: Jahresbericht 1908—09, p. 4. [18] LA. Viborg. Ribe bispearkiv: Hviding hrd. Ureg. korrespondance 1776—1813. [19] Er endnu i mands minde benyttet til at forkynde den på kirkegården ventende menighed, at skriftemålet var forbi (indberettet af provst P. Filtenborg, Fole). [20] LA. Åbenrå. Carsten Petersens privatarkiv. [21] Dette hentyder til en historie om bemeldte præst, der endnu fortælles i sognet: Hr. Jens havde på grund af overdreven nydelse af spiritus fået tilhold fra bispen om ikke mere at gå ind på kroen. Da hestene imidlertid, næste gang vognen passerede kroen, af gammel vane stod stille, turde præsten alligevel ikke gå ind for at få sin dram. Kusken tog ham imidlertid på armene og bar ham ind på kroen, hvortil præsten sagde de på tavlen citerede ord: »Det gaar an«. Jfr. I. N. Schmidt: Slesvigs Land og Folk. Aabenraa 1852, p. 178. [22] Regnskaberne for 1748 (note 11 ovfr.) nævner, at afdøde Hanna Nielsdatter af Spandet testamenterede kirken 300 mrk. I præsteindb. 1768 omtales hun som kniplingspige (jfr. Danske Atlas V, 674, der dog både har navn og årstal forkert). Se i øvrigt Carsten Petersen, i SJyAarb. 1939, p. 224. [23] For oplysninger vedr. Iver Martini skylder redaktionen arkivar Peter K. Iversen, Åbenrå, og fhv. amtsforvalter, amtsassessor Ion. Smith tak. 1747 var I. M. bosiddende i Brøns Mølle. Hans død er hverken indført i Spandet el. Brøns kirkebøger; men hvis hans alder, 56 år, er læst rigtigt, må han være død 1747.